

חיים וי"ס לקרוא את עגנון הגאון

פעמים רבות ובהקשרים מגוונים התייחסו חוקרים וקוראים לש"י עגנון כאל גאון טקסטואלי בעל שליטה חסרת תקדים במגוון עצום של מקורות מן המסורת היהודית. עגנון נתפס כיחיד בדורו, כפנומן טקסטואלי וכמי שחולש על מרחבים עצומים של ידע ולמדנות שאינם נגישים לא לרעיו הסופרים ולא לרבים מקוראיו או מבקריו. אני כמובן איני מבקש לערער על היקף ידיעותיו העצום של עגנון ועל היכולת הווירטואוזית שלו להשתמש במקורות אלה: להטות אותם, לעקמם ולצטטם כרצונו. עם זאת, אני מעוניין לבחון כמה מההשלכות ואת ההשפעה של דימוי "עגנון הגאון" על השיח המחקרי והפרשני העוסק בשאלות של אינטר־טקסטואליות ביצירתו. השאלה מיהו "גאון" וכיצד להגדירו או לזהותו היא שאלה סבוכה שהוצעו לה הסברים רבים ומגוונים. הנאורות והרומנטיקה, מתוך תפיסתן האידיאלית את דמות הגאון, הציעו הגדרות הנעות סביב דמות מיסטית למחצה שהאל מדבר מתוך גרונה, החווה התפרצויות רגעיות ואקסטטיות של יצירה. עבודתו של הגאון אינה סדורה, אינה שיטתית ואינה הולכת בתלם או פועלת מתוך התייחסות לעבודות שקדמו לה. דני דידרו, הפילוסוף הצרפתי בן המאה השמונה־עשרה, ניסה בכמה הקשרים להגדיר את הגאון. אחת ההגדרות שהוא מציע היא על דרך השלילה, כלומר שאת הגאון אפשר להגדיר דרך דמותו של היוצר הקונבנציונלי שלעולם לא יגיע לפסגה האמיתית השמורה אך ורק לגאונים, וכך הוא כותב בכתביו האסתטיים:

לך לך ידידי אל אחת הסנדאות והתבונן באמן בשעת עבודתו. אם תראנו עורך בסימטריה גמורה את הגוונים ואת חצאי־הגוונים על הפלטה שלו, ואם מקץ רבע שעה של עבודה לא הופר הסדר הזה, תוכל להכריז בלי היסוס, שאמן זה קר מזג הוא וכי לעולם לא יוציא מתחת ידיו ולו יצירה אחת שיש לה ערך. דומה הוא למלומד כבד מחשבה המבקש לצטט דבר מה והוא מטפס על סולמו, נוטל את הספר הדרוש לו, פותח אותו, ניגש אל שולחנו, מעתיק את השורה הנחוצה לו, מטפס שוב בסולם ומחזיר את הספר למקומו. לא כך עובד הגאון (דידרו, "כתבים אסתטיים", עמ' 150).

נראה שדמותו של עגנון מתאימה כמעט באופן מלא להגדרתו של דידרו ליוצר הקונבנציונלי שאינו גאון, לזה שלא יגיע לעולם אל הפסגה. עגנון הוא בדיוק המלומד שעולה ויורד בסולם ועמו ספרים רבים שמהם הוא מעתיק שורה כזו או אחרת. באחת משיחותיו עם דוד כנעני התייחס עגנון עצמו בגלוי להגדרת הגאונות, וטען כי עבורו

עיקרה או מקורה הוא בעבודה קשה, אל מול גאונותם של אחרים המאופיינת בברק או במעין התפרצויות קמאיות של יצירה, וכך הוא אומר עם קורט אידאליזציה עצמית: "אני נאלץ לעמול קשה על כל שורה ואות. מתקנא אני ביוצרים שהכל בא להם בקלות ובייחוד באלה היוצרים מתוך טראנס. איזו עבודה קשה אני עובד. עבודת פרך" (דוד כנעני, "ש"י עגנון בעל־פה", עמ' 63).

לפיכך נראה שאת מודל הגאונות המתאים לדיוננו יש לחפש לא במרחביה של הרומנטיקה בת המאה השמונה־עשרה והתשע־עשרה, כי אם במודלים פנים־יהודיים המדגישים ערכים של עבודה קשה, פרישות מן העולם, ומעל הכול, שליטה במגוון עצום של טקסטים כמאפיינים מרכזיים להגדרתו של מלומד כגאון. הגאון מווילנה, שאותו עגנון העריץ, מתואר בהקשרים שונים כמי שעמל כל חייו בתורה וככזה ששליטתו במגוון עצום של טקסטים היא פנומנלית. כך מתאר ר' חיים מוולוז'ין, תלמידו המובהק של הגאון, את אישיותו ואת היקף ידיעותיו של רבו:

כי שמעתי מפיו הק' [=הקדוש] שפעמים רבות השכימו לפתחו כמה מגידים מן השמים בשאלתם ובקשתם שרוצים למסור לו רזין דאורייתא [=סודות התורה] בלא שום עמל. ולא הטא אזנו אליהם כלל [...] וענה ואמר איני רוצה שתהיה השגתי בתורתו ית"ש [=יתברך שמו] ע"י שום אמצעי כלל וכלל. רק עיני נשואות לו ית"ש מה שרוצה לגלות לי וליתן חלקי בתורתו ית"ש בעמלי אשר עמלתי בכל כוחי [...] ולא הניח דבר קטן ודבר גדול: תלמוד בבלי וירושלמי ומכילתא וספרא וספרי ותוספתות וכל המדרשים, והזוה"ק [=הזהר הקדוש] והתיקונים ומעשה מרכבה וכל דבר קדשם של המקובלים הראשונים וכתבי האריז"ל [=האר"י זכרו לברכה] [...] ונתן נפשו ממש על כל דבר ודקדוק מן התורה. וחויץ לארבע אמותיו לא נסתכל מעודו. וגודל פרישותו מכל ענייני העולם היה להפליא, עד אשר לא שאל מעולם על שלום בניו ומעודו לא כתב להם שום מכתב פ"ש [=פריסת שלום] ולא קרא מכתבם (מתוך דברי ההקדמה של ר' חיים מוולוז'ין לפירושו של הגאון מווילנה על "ספרא דצניעותא").

נראה שתיאור זה של חיים מוולוז'ין את הגאון מווילנה דומה מאוד להתייחסויות המעריצות להיקף למדנותו וידיעותיו של עגנון המתואר כמי שעובד ללא לאות, מרוכז בעצמו ובעבודתו ובעיקר שולט ללא מצרין בכל ענפיה ושלוחותיה של הספרות העברית: מקרא, חז"ל, פיוט, ספרות עממית מימי הביניים, ספרות חסידית קדומה ומאוחרת, ספרות הסוד היהודית הקדומה, הזוהר ושלוחותיו וספרות שבתאית. על כך אפשר להוסיף שליטה בענפי ענפיה של ספרות השו"ת וההלכה, ואלו רק דוגמאות חלקיות. עגנון עצמו העצים את הדימוי ותיאר את עצמו כמי שכתבתו נובעת מקריאת

אלפי ספרים שבהם הוא מוקף. את תהליך הכתיבה של האנתולוגיה "אתם ראיתם" הוא תיאר באופן הבא: "ליקטתי את החומר מאלפי ספרים וכתבי יד. השולחן, הארונות, הרצפה כולם היו מכוסים ספרים, ואני זחלתי על ארבע, באפס אונים גמור, מספר לספר" (כנעני, "ש"י עגנון בעל-פה", עמ' 68).

דיוקנו העצמי של עגנון כמי שעמל בפרך על עבודתו ושולט שליטה מוחלטת בתוכנם של אלפי ספרים עמד לנגד עיניהם של רבים מחוקריו ואביא לכך כמה דוגמאות. אילנה פרדס מתייחסת בפתיחת ספרה "אוהבים מוכי ירח: עגנון ושיר השירים בתרבות הישראלית" לאנתולוגיות של עגנון "ימים נוראים" ו"סיפורי הבעל שם טוב" ורואה בהן "צוהר למעבדה הפרשנית של עגנון, לדיאלוג פנימי של למדנות שאין כדוגמתה, דיאלוג שדרכו הוא סוקר את הקורפוס הנרחב של הספרות היהודית המסורתית ומלקט את חומרי הגלם של יצירותיו" (פרדס, "אוהבים מוכי ירח", עמ' 17). הלל ברזל מתייחס ישירות ללמדנותו וכותב כך: "על זיקתו המופלגת של עגנון למקורות מעידים כל אלה שהתבוננו מקרוב על דרך עבודתו [...] ר' בנימין מספר על הזדקקות עגנון לספרים מרובים [...] אמונה ירון, בתו, מציינת כמשיחה לפי תומה כי לצורך כתיבתו של עמוד אחד הסתייע אביה לעיתים באלף מקורות. עגנון סיפר בנאומיו השונים מהם שרשי כתביו: כתבי הקודש, משנה, תלמוד, מדרשים, פירוש רש"י על התורה, הפוסקים, משורריו הגדולים בימי הביניים, חכמי ימי הביניים [...]" (הלל ברזל, "שמואל יוסף עגנון: מבחר מאמרים על יצירתו", עמ' 114).

גרשון שקד טוען במאמרו על עגנון המהפכן המסורתי כי "הקישורים האינטר-טקסטואליים בין טקסט ובין זכרי לשון קנוניים קיימים על כל צעד ושעל, בין שאנחנו מגלים אותם ומבררים לעצמנו את משמעותם ובין שבעוונותינו הרבים איננו מתייחסים אליהם מקוצר דעת ובורות. העוצמה הסימבולית של המסורת פורצת את גבולות הטקסט הגלוי גם אם אינה נחשפת במלואה לנמענים מוגבלים שאינם דווקא הנמענים האידאליים של שמואל יוסף עגנון" (גרשון שקד, "שמואל יוסף עגנון המהפכן המסורתי", בתוך "קובץ עגנון", עמ' 308-318). יש לומר כי בהגינותו שקד כולל גם את עצמו בהגדרת אותם "נמענים מוגבלים שאינם הנמענים האידאליים" של יצירת עגנון.

אפשר כמובן להביא עוד דוגמאות רבות לעמדה מעריצה זו ללמדנותו המופלגת של עגנון, ואני כמובן איני בא לערער עליה. עם זאת, ההנחה שעגנון שולט שליטה מלאה במקורות יצרה, במרחב הטעון שבין יוצר, יצירה וביקורת, שני תהליכים מקבילים, שעליהם אבקש להצביע בקצרה.

התהליך הראשון והמשעשע יותר הוא מודעותו של עגנון לדימויו כגאון השולט שליטה טוטאלית בספרות היהודית הקנונית. בעקבות זאת נוצרו יחסים מורכבים בין עגנון לקוראיו, ובעיקר בין עגנון לחוקריו ומבקריו, שלא נעדר מהם יסוד של משחק והתעמרות מצד עגנון: ככל שהקורא היה מעוניין לדעת מה היו מקורותיו של עגנון, עגנון עצמו הסתיר את מקורותיו, היתמם וסירב להיות לשותף פעיל במעשה הפרשני שלו עצמו.

בהתייחסויותיו הישירות למקורותיו יוצר עגנון מהלך כפול שבו הוא מעצים את דימויו כגאון טקסטואלי אך בה בעת מסתיר את המקורות הספציפיים שבהם הוא עושה שימוש. בנאמו בעת קבלת פרס נובל לספרות מתייחס עגנון באופן חצי רציני חצי פרודי למקורות ההשפעה עליו:

רבותי בשירה ובספרות מי הם? דבר זה שנוי במחלוקת. יש רואים בספרי השפעות של סופרים שאני בעיני אפילו את שמותיהם לא שמעתי ויש רואים בספרי השפעות של משוררים שאת שמותיהם שמעתי ואילו את דבריהם לא קראתי. דעתי אני מה היא? ממי קיבלתי יניקה? לאו כל אדם זוכר כל טיפת־חלב ששתה מה שמה של אותה פרה ששתה מחלבה. כדי שלא להוציאכם חלק אנסה לברר ממי קיבלתי מה שקיבלתי. ראשון לכולם כתבי הקודש, מהם למדתי לצרף אותיות. שניים להם משנה ותלמוד ומדרשים ופירוש רש"י על התורה. אחריהם הפוסקים ומשוררניו הקדושים וחכמי ימי הביניים ובראשם אדוננו הרמב"ם ז"ל. משהתחלתי לצרף אותיות לועזיות קראתי כל ספר שנודמן לידי בלשון גרמנית ובודאי קיבלתי מהם כפי שורש נשמת.

עד כאן דומה רשימת המקורות לרשימה אצל הלל ברזל שציטטתי לעיל. אלא שברזל, כמו חוקרים אחרים המצטטים את הנאום המפורסם, עוצרים כאן, ואילו עגנון עצמו כמובן ממשיך:

השפעה אחרת קיבלתי מכל איש ומכל אשה ומכל תינוק שנודמנו לי בדרכי הן יהודים הן אינם יהודים. שיחות הבריות, סיפורי מעשיהם נחקקו בלבי ומהם עלו על עטי. כיוצא בהם מראות הטבע. [...] כדי לא לקפח שכר כל ברייה חייב אני להזכיר בהמות חיות ועופות שלמדתי מהם [...] מקצת מה שלמדתי מהם כתבתי על ספרי. אבל חוששני שלא למדתי כל צרכי (עגנון, "מעצמי אל עצמי", עמ' 89).

דברים אלה עגנון מציב את עצמו כמעין שלמה המלך, ותוך כדי כך חותר תחת האפשרות הממשית לזהות את מקורותיו וליצור מעין ספרייה מוכרת ותחומה של מקורותיו.

אך לא רק בנוגע למקורות העת העתיקה שמר עגנון על עמימות מכוונת. גם בנוגע לספרות העברית החדשה הוא סירב להודות בכל סוג של דיאלוג שהוא מנהל עם יוצרים בני זמנו. בתגובה לביקורת שמתח עליו משה שמיר על שלא הזכיר את הספרות העברית החדשה בנאמו בשטוקהולם אמר עגנון את הדברים הבאים:

[...] האמת היא שהספרות העברית (החדשה) לא השפיעה עלי. בשעתו אמר לי רבניצקי שבכתיבתי אי אפשר למצוא כל עקבות של יצירתו של ביאליק. גם את ספרות ההשכלה לא קראתי בימי נעורי [...] הסופר העברי האחרון שהשפיע עלי היה הרמב"ם ("דברים שבעל פה", "הארץ", 20.7.1967).

נראה שאחד משיאי המתעצעים של אותו תהליך מעגלי שבו עגנון מהתל באוהביו, בחוקריו ובקוראיו מגיע כאשר עגנון הסופר הופך את ש"י עגנון המספר למקור טקסטואלי העומד בפני עצמו שממנו הוא, דהיינו עגנון עצמו, שואב את למדנותו וידענותו. כך הוא עונה לדוד כנעני ששאל אותו למקור שליטתו הפנומנלית, שלא לומר האובססיבית, בגנאלוגיות של רבני אשכנז: "אגב כיבוד בשליבוויץ נרכן אלי רש"י עגנון ו'לוחש' על אזני: 'יודע אתה מניין בקי אני בכל אלה? מסיפורי ש"י עגנון'" (כנעני, "ש"י עגנון בעל-פה", עמ' 49).

התהליך השני, המורכב והמשמעותי יותר, העולה מדימוי "עגנון הגאון" הוא כינונו של שיח פרשני צייתי שנמנע מלייחס ליצירת עגנון אינטר-טקסטואליות לא מודעת. זהו מהלך מחקרי הטוען שהמעמד המיתי של עגנון כמי ששולט שליטה מוחלטת במקורות והתחכום הרב שיוחס לו בשימוש בהם יצרו במקרים רבים מחקר המבקש למצוא את האוצרות שעגנון הטמין בתוך הטקסט עצמו. עגנון נתפס כרב אמן השולט שליטה מוחלטת ביצירתו ובכל רובדי המשמעות הטקסטואליים שלה, ותפקידו של החוקר, כהגדרתו של גרשון שקד במאמר שציטטתי לעיל, הוא לשמש "נמען אידאלי" ו"לגלות" את המקורות שהטמין עגנון ביצירותיו.

עמדה פרשנית מוצהרת זו עולה משני מחקרים חשובים שראו אור בשנים האחרונות המציעים אסטרטגיות מורכבות של התמודדות עם ידענותו העצומה של עגנון, האחד של יניב חג'בי והשני של אבידב ליפסקר. ספרו של חג'בי "לשון, העדר, משחק: יהדות וסופר-סטרוקטורליזם בפואטיקה של ש"י עגנון" יצא לאור לפני כעשור, ולצערי הרב לא זוכה לתשומת הלב שהוא ראוי לה. בעקבות עבודות של קריסטבה, ז'נט ואחרים מבקש חג'בי להעמיד סט כלים חדש ומורכב להגדרת מושג האינר-טקסט ביצירת עגנון. עם זאת, לכל אורכו של הספר הוא מדגיש כי מטרת חיבורו היא לחשוף מתוך הטקסטים את עגנון הביוגרפי, על ספרייתו וידיעותיו. הוא מבקש "[להפקיע] מחקר זה מן ההיבט הספקולטיבי המבוסס על עגנון כתלמיד חכם יודע-כל וזוכר-כל, לכיוון רציונלי הרבה יותר, שמתמקד בידע האקטיבי של עגנון את המקורות למיניהם" (חג'בי, "לשון, העדר, משחק", עמ' 10). חג'בי בעצם מבקש לחתור אל עבר עגנון הממשי, הריאלי, ולבחון את היקף ידיעותיו האמיתית, למשל דרך חיבורו "ספר, סופר וסיפור" או דרך אסופת סיפוריו המאוחרת "עד הנה". מהלך היוצא מעמדה דומה במידת מה מציע אבידב ליפסקר בספרו "מחשבות

על עגנון" שיצא לאור בשנת תשע"ו. נקודת המוצא של ליפסקר, כמו של חג'בי לפניו, היא עוצמתו הלמדנית והיקף ידיעותיו הבלתי נתפס של עגנון, וכך הוא כותב: "הביקורת על עגנון שבויה בתוך הפרדוקס של זנון, שתיאר את מסלול ריצתו של אכילס כקו הנחלק לאין סוף. אכילס לעולם לא יגיע אל קצהו כדי להשלים את מרוצתו. זהו המעשה האין סופי של פירוש טקסט של עגנון. ראשיתו תמיד ברצון לגמוא את המרחק הטקסטואלי לכל אורכו, אך תמיד הוא נמצא מרתק יותר בהתכנסות אל הפרגמנטים המרכיבים אותו" (ליפסקר, "מחשבות על עגנון", עמ' 14).

לטענתו של ליפסקר, להיקף ידענותו של עגנון יש אפקט מצמית על החוקרים העוסקים בו, ולכן הוא מציע מהלך אל עבר יחידות המשמוע הקטנות המרכיבות את היצירות מתוך ויתור "על תיאור המשמעות הגדולה של כתבי עגנון". לדבריו, "זהו מהלך מפצה ומנחם של התמסרות בענווה מדעית לאלפי ביאורים פרקטליים כדרך שהגיש אברהם הולץ בחיבורו 'מראות ומקורות' על הכנסת כלה". חשיבותו של המהלך "נולדה מוויתור על פרוייקט 'פשר עגנון' והיא מוליכה אל 'עגנון כפשוטו' כשם חיבורו של שמואל ורסס כלומר אל הממשי שבו". וכאן מופיע לב המהלך: "זוהי פניה אל מה שאינו בדיוני ואינו מומצא, אלא נתון בהיסטוריה של הקהילה היהודית, בטקסטים שלה" (שם, עמ' 14). אף שבפתיחה המרתקת לספרו ניכר שליפסקר מכיר בקושי לשחזר את הממשי מתוך הבדיון הספרותי, הוא עדיין מבקש לוותר על הפשר הגדול, ובמעין מהלך של התכנסות פנימה אל עבר היחידות הקטנות ביותר להציל או לגלות את עגנון כפשוטו על מקורותיו ההיסטוריים הממשיים.

בשונה מחג'בי וליפסקר, אני חושב שאפשר להציע מהלך הפוך שעיקרו ויתור, או לפחות צמצום, של עגנון ההיסטורי והביוגרפי כדי לשמר את שיח ה"פשר" של יצירתו, פשר שעגנון עצמו לא רק שאינו יכול להציע, אלא שבמידה רבה נוכחותו הדומיננטית מקשה לעתים על מהלכו.

נורת'ורפ פריי במבוא לספרו "אנטומיה של ביקורת" (שאותו הוא מכנה "מבוא פולמוסי") יוצא כנגד מחקרים טקסטואליים המבקשים להתחקות אחר היוצר הביוגרפי ולחשוף את הטקסטים והציטוטים שהטמין ביצירתו. הוא מכנה מהלכים מעין אלו "כתפיסה ג'ק הורנרית של הביקורת". זהו דימוי המסתמך על שיר ילדים פופולרי מהמאה השמונה-עשרה המתאר את הילד ג'ק הורנר שמאוד מרוצה מעצמו מכיוון שמצא את כל המנעמים שהחביאו לו במאפה.

Little Jack Horner
Sat in a corner,
Eating a Christmas pie.
He put in his thumb,
And pulled out a plum,
And said, "What a good boy am I!"

בעיני פריי, זהו מחקר צייטני המכיר בשליטתו של היוצר ביצירתו ולפיכך מחייב את החוקר "להוציא מן השיר בדיוק את מה שניתן לשער, במעורפל, שהמשורר הכניס לתוך השיר ביודעין" (פריי, "אנטומיה של ביקורת", עמ' 40). יתר על כן, לטענתו ההנחה שהמשורר או היוצר הוא שליט בלתי מעורער על יצירתו קשורה בתפיסת המבקר "כטפיל או כנבל" המצוי בשוליה של היצירה, וכל תפקידו מסתכם בחשיפת מטמונים שהניח בה היוצר. ג'ונתן קאלר טוען במאמרו "להגנת פרשנות היתר", בעקבות פריי, כי תכליתה של ביקורת טובה היא "לומר על המחבר דווקא את הדברים שיגרמו לו לצאת מגדרו" (קאלר, בתוך "פרשנות ופרשנות יתר", עמ' 112). לדבריו, ביקורת מקיפה אל לה להסתפק במה שהטקסט "חושב" או אומר באופן גלוי או סמוי, אלא עליה לחתור גם למה שהטקסט (ומחברו) שכחו או שתקו ולא מכירים בקיומו.

אם לעשות המרה יהודית קלה לעוגת חג המולד של פריי, הרי שבין עגנון לחוקריו הטקסטואליים נוצרת לעתים מערכת יחסים של "ביעור חמץ" שבה עגנון האב מחביא לילדיו חתיכות קטנות של חמץ, של ציטוטים, מקורות ועובדות, ועל הילדים למצוא את כל אותן הפיסות ובכך לגרום אושר להם ולאב עצמו. תוצאתו של מהלך זה היא כינונו של מחקר בעל מאפיינים צייטניים הממוקד בארון הספרים הממשי ובדמות הביוגרפית היסטורית של עגנון.

מה הפתרון למערכת יחסים זו, שתיארתי בקווים כלליים מאוד? נדמה שאילנה פרדס מסמנת בספרה על עגנון כיוון אפשרי מתוך דיאלוג עם הנחותיו של פרויד: "פרויד שופך אור על תהליכי ההתקבלות של הטקסט המקראי בעומדו על כך שהעברת מסורות תרבותיות אינה בהכרח לינארית או מודעת. תחושות אמביוולנטיות יכולות ליצור דרכים פתלתלות ולא צפויות להעברת שרידי זיכרונות ושרידי טקסטים" (פרדס, "אוהבים מוכי ירח", עמ' 46). נראה שגם המחקר האינטר-טקסטואלי בעגנון צריך לתת יותר דגש ותשומת לב לאותן דרכים פתלתלות ולא צפויות שבהן מועברים ביצירותיו שרידים ורשמים של טקסטים, ובעיקר לתת מקום נרחב יותר לתפקידו החשוב של הלא מודע הטקסטואלי, לאותם טקסטים העולים מתוך היצירה גם אם עגנון עצמו אינו יודע שהוא מתייחס אליהם או אף מתנגד לכך התנגדות נחרצת. הדיון האינטר-טקסטואלי בעגנון צריך, עד כמה שאפשר, להוציא את עגנון הביוגרפי מתוך המשוואה הפרשנית ולבחון את המערך האינטר-טקסטואלי ביצירתו שלא דרך הספרים הקיימים או הנעדרים מספרייתו העשירה. ההשתקפות של זכרי טקסטים, של הדים קדומים, של ציטוטים ושברי ציטוטים היא רחבה הרבה יותר מתודעתו הגלויה או הסמויה של עגנון היוצר.

בהקשר זה אפשר לומר, למשל, שאין זה משנה אם עגנון התכוון לבנות באופן מודע את סיפורו "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו" ככזה המנהל דיאלוג עם הסיפור התלמודי המופיע במסכת בבא מציעא על ר' יוחנן וריש לקיש בנהר הירדן. האם שלמה הלוי הורביץ הוא באמת מקבילו או בן דמותו של ר' יוחנן היפה ראש

ישיבת טבריה, והאם בדמותו של ר' משה פנחס, החכם העני והעקשן, מסתתרת דמותו של ריש לקיש? התשובה לשאלות אלו אינה עוברת דרך הסימונים והפתקים בכרכי התלמוד הגדולים והכתומים המצויים בספרייתו של עגנון, כי אם דרך כרכי התלמוד המצויים בספרייתו של המבקר או החוקר שבהם, אם אפשר לנסח זאת כך, הסימונים שונים מאלו שבגמרתו של עגנון.